

**РОЛЬ ВИКЛАДАЧА ЯК ОДНА З ВАЖЛИВИХ УМОВ
УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВНЗ
ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ**

Анотація. Стаття присвячена проблемам формування й розвитку культури професійного спілкування у майбутніх фахівців. Результати констатувального етапу експерименту показали, що рівень актуалізації комунікативного потенціалу студентів, формування загальної культури професійного спілкування і культури ділового мовлення залишається достатньо низьким. Суттєвим резервом щодо розв'язання даних проблемних ситуацій є покращення викладання української мови за професійним спрямуванням. Автор розглядає удосконалення її викладання майбутнім фахівцям технічного профілю через підвищення професійної майстерності педагогів.

Ключові слова: Українська мова за професійним спрямуванням, фахівець, міжпредметні зв'язки, фундаментальні дисципліни, педагог.

Н. Півень

**РОЛЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КАК ОДНО ИЗ ВАЖНЫХ УСЛОВИЙ
УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА
В ВУЗАХ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ**

Аннотация. Статья посвящена проблемам формирования и развития культуры профессионального общения у будущих специалистов. Результаты констатирующего этапа эксперимента показали, что уровень актуализации коммуникативного потенциала студентов, формирование общей культуры профессионального общения и культуры деловой речи остается достаточно низким. Существенным резервом в решении данных проблемных ситуаций является улучшение преподавания украинского языка профессиональной направленности. Автор рассматривает совершенствование ее преподавания будущим специалистам технического профиля посредством повышения профессионального мастерства педагогов.

Ключевые слова: Украинский язык профессиональной направленности, специалист, межпредметные связи, фундаментальные дисциплины, педагог.

N. Piven'

TEACHER'S ROLE AS ONE OF THE IMPORTANT CONDITIONS FOR IMPROVING THE TEACHING OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE UNIVERSITIES OF TECHNICAL PROFILE

Annotation. The article deals with the formation and development of future specialists' culture of professional communication. The results of the ascertaining phase of the experiment showed that the level of actualization of students' communicative potential, the formation of culture of professional communication and culture of business language are still rather low. The substantial reserve in solving these problem situations is to improve the teaching Ukrainian language of professional orientation. The author considers the improvement of teaching future technical specialists by enhancing teachers' professional skills.

Keywords: Ukrainian language of professional orientation, specialist, interdisciplinary communication, the basic disciplines, teacher.

Постановка проблеми. На сьогодні залишається актуальною проблема формування культури усного й писемного ділового мовлення у майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки державною мовою, особливо це стосується вишів, які знаходяться в російськомовному (чи двомовному) регіоні. Результати констатувального етапу експерименту показали, що рівень актуалізації комунікативного потенціалу студентів, формування загальної культури професійного спілкування і культури ділового мовлення залишається достатньо низьким; суттєвим резервом щодо розв'язання даної проблеми є покращення викладання української мови за професійним спрямуванням (УМ). Використання міжпредметних зв'язків (МПЗ) УМ з фундаментальними дисциплінами здатне зробити університетський курс мови зовсім іншим, надати йому більшого значення та вищої якості. Саме це завдання й стоїть перед педагогами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні, теоретичні і методичні аспекти професійного спілкування обґрунтовані класиками педагогіки (Я. А. Коменський [10], К. Д. Ушинський [18-23], О. В. Духнович [3], А. С. Макаренко [7, 8], О. В. Сухомлинський [15] тощо) і сучасними вітчизняними філософами (І. А. Зязюн [5], В. Г. Кремень [9] та ін.), педагогами і психологами (Л. В. Барановська [1], М. М. Заброцький [4], С. Д. Максименко [9], Г. М. Сагач [1211], В. А. Семиченко [13], І. Є. Синиця [1414], В. В. Ягупов [6] та ін.). Стилю професійного спілкування присвячені наукові праці та навчальні посібники Л. В. Барановської [1], Н. М. Костриці, В. І. Свистун і В. В. Ягупова [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**; 24]. Л. В. Барановська зауважує, що викладач вишу «...є основним організатором навчання студентів професійного спілкування» [1, с. 245], крім того, авторка звертає увагу на комунікативну компетентність викладача вишу [1,2]. В. В. Ягупов наголошує на ролі педагога в навчальному процесі [24].

Мета статті. Важливій ролі педагога в навчальному процесі науковці завжди приділяли достатньо уваги, ми, у свою чергу, маємо на меті показати роль викладача як професіонала, здатного забезпечити прикладну спрямованість викладання мови, міжпредметний зв'язок УМ з фундаментальними дисциплінами, а також із майбутніми службовими компетенціями фахівців технічного профілю. Довести, що одним із резервів удосконалення викладання української мови майбутнім фахівцям у вишах технічного профілю є підвищення професійно-педагогічної майстерності викладача.

Виклад основного матеріалу. Як показує аналіз освітньо-професійних програм (ОПП), на вивчення дисциплін соціально-економічного та гуманітарного циклу, зокрема УМ, виділяється незначна кількість годин. Такий чинник призводить до появи техногенного типу мислення студентів і спричиняє духовне «збідніння» їх особистості, адже цілком зрозуміло, що без знання мови й опанування культури мовлення, мовленнєвого етикету не може відбутися ні справжній політик, ні філософ, ні політичний діяч, ні державний лідер, ні керівник виробництва, ні педагог, ні інженер.

Формування культури професійного спілкування у майбутніх фахівців у вишах технічного профілю, на нашу думку, суттєво залежить від особистості викладача, оскільки результати нашого констатувального експерименту свідчать про наявність певних суттєвих резервів щодо прикладної спрямованості викладання мови, забезпечення зв'язку занять із УМ з майбутніми службовими компетенціями.

Емпіричні дані констатувального етапу експерименту, проведеного в п'яти вишах Східної України, переконують у важливій ролі викладача як суб'єкта викладання. Він має бути не просто викладачем, а педагогом, громадянином, людиною з високими громадянськими й професійними якостями. Це підтверджував ще видатний український педагог і письменник А. С. Макаренко у своїй роботі «Деякі висновки з мого педагогічного досвіду»: «Те, що ми називаємо високою кваліфікацією, впевнене і чітке знання, уміння, майстерність, золоті руки, небалакучість і цілковита відсутність фрази, постійна готовність до роботи – ось що захоплює дітей найбільше, а коли у педагога немає цих якостей, коли він тільки вимагає від учнів, кричить на них, не знає навчального предмета, буває дуже «добрим», але своєї справи не знає, тоді у такого педагога все закінчується «браком» або «пшиком» [7, с. 356]. Отже, роль викладача в навчальному процесі, зокрема щодо реалізації методики забезпечення МПЗ української мови з фундаментальними дисциплінами у технічних вишах, важко переоцінити.

Навчання студентів професійного спілкування є складовою їх фахової підготовки, у зв'язку з цим потребує поліпшення і зміст, і методичне забезпечення викладання базових для навчання студентів спілкування дисциплін. Викладачі УМ покликані обґрунтувати систему вербального спілкування, адже перед ними постає відповідальне завдання щодо забезпечення процесу оволодіння студентами системою мовознавчих і психологічних знань про спілкування, його види, типи, засоби, стилі; опанування ними практичних умінь і навичок щодо встановлення повноцінної суб'єкт-суб'єктної взаємодії» [1, с. 142].

Деякі педагоги недостатньо усвідомлюють цілі, поставлені перед

Теорія та методика управління освітою, №10, 2013

вивченням державної мови у вищій школі, займаючись при цьому повторенням шкільного навчального курсу, особливо граматики, захоплюючись особливостями складання ділових паперів тощо. Головний недолік, на нашу думку, полягає у викладанні мови відокремлено від інших навчальних дисциплін за планом підготовки майбутніх фахівців, від тих фахових дисциплін, які мають зростити майбутнього професіонала.

Результати констатувального експерименту, згідно з дисертаційним дослідженням «Педагогічні умови забезпечення міжпредметних зв'язків ділової української мови з фундаментальними дисциплінами у підготовці бакалаврів технічного профілю», підтвердили наявність таких недоліків у роботі науково-педагогічних працівників. Зокрема, під час проведення анкетування щодо навчального процесу тільки 387 (40 %) опитуваних студентів високо оцінили загальну педагогічну майстерність НПП (науково-педагогічних працівників), а 60 % опитуваних назвали її низькою. Така ж тенденція спостерігається і в оцінках щодо мовленнєвої й комунікативної компетентності викладачів: середня компетентність – 358 (37 %), висока – 349 (36 %). Ми не можемо нехтувати такими думками студентів, адже третина опитаних не вважає викладачів, які навчають державній мові, компетентними педагогами, а четверта частина – навіть компетентними фахівцями. Усе це є критичним моментом для тих педагогів, які викладають УМ у вищих технічних профілях [11].

Відповіді студентів відверто переконують: дійсно, педагогами зроблено мало, для того щоб змінити їх ставлення до викладання української мови взагалі та фундаментальних дисциплін українською мовою, зокрема. У зв'язку з цим виникає ціле коло запитань: який характер носить вивчення української мови у ВНТЗ; чи задоволені студенти якістю проведення занять з УМ; як вони оцінюють педагогічну компетентність педагогів-мовників і ступінь взаємозв'язку УМ з іншими навчальними дисциплінами і таке інше.

Щодо фахової спрямованості занять з мови, то, на жаль, і тут опитувані не дали високої оцінки таким заняттям та висловили своє незадоволення якістю їх проведення.

Отже, аналізуючи відповіді студентів, впливають такі негативні моменти з

приводу викладання державної мови в технічних вишах: низька мовленнєва й комунікативна компетентність педагогів; недостатній ступінь взаємозв'язку УМ з іншими навчальними дисциплінами, зокрема, тими, що пов'язані з майбутньою спеціальністю та професією.

Звісно, окреслені проблеми полягають не тільки в майстерності педагогів, їх професійності, слід звернути увагу також на навчально-методичний комплекс, яким забезпечено самостійну роботу студентів, згідно з модульно-рейтинговою системою. Однак ми переконані, що УМ має потенційні можливості для формування основ культури ділового мовлення та поняттєво-категоріального апарату фундаментальних дисциплін українською мовою шляхом актуалізації комунікативного потенціалу й мотивації студентів до опанування української мови, а також цілеспрямованого формування у них професійної комунікативної компетентності.

Підвищення професійно-педагогічної майстерності викладачів-мовників як один із резервів забезпечення МПЗ УМ з фундаментальними дисциплінами своєю мовною, мовленнєвою, комунікативною та педагогічною культурою і компетентністю, педагогічним тактом, мовним етикетом, «майстерним володінням риторикою» (Г. М. Сагач [12]), особистісною переконаністю в необхідності опанування студентами УМ має підсвідомо впливати на навчальну діяльність і студентів, розвивати в них мотивації для сумлінного вивчення мови й опанування основ культури ділового мовлення. Підвищення професійної майстерності викладачів УМ передбачає зростання і методичної майстерності (маємо на увазі нестандартність, особистісна і професійна спрямованість методики навчальних занять з УМ).

Педагог, що викладає УМ, культурою мови і ставленням до української мови формує громадянські якості студентів та мотивує їх до вивчення української мови. Саме через рідну мову, – підкреслював К. Д. Ушинський, – дитина входить у сферу духовного життя свого народу, але й світ, що оточує дитину, відбивається в ній своєю духовною стороною теж через посередництво рідної мови. Мова – це найповніший і найвірніший літопис багатовікового життя народу, тому, засвоюючи її, кожне нове покоління засвоює в той же час

«плоди думки й почуття тисячі поколінь, що передували йому й давно вже зотлили...» [19, с. 123].

Викладач УМ повинен зберігати працездатність, контролювати та управляти педагогічними ситуаціями для забезпечення успіху в педагогічній діяльності. Для цього йому необхідні такі професійно важливі якості, як педагогічний оптимізм, терплячість і толерантність, упевненість у собі як у фахівці, вчителі та вихователі, відсутність страху перед аудиторією, здатність володіти собою, відсутність емоційного напруження, розвиненість вольових якостей і найголовніше – педагогічної суб'єктності. Ці якості формують психологічну стійкість педагога, в основі якої покладене позитивне емоційне ставлення до себе, студентів і педагогічної діяльності. Саме позитивні емоції активізують і надихають педагога на творчість, надають йому впевненості, сповнюють його почуттям радості, позитивно впливають на відносини зі студентами, а негативні – навпаки гальмують активність, дезорганізують поведінку й діяльність, викликають тривожність, страх, суб'єктивізм та інші небажані для педагога прояви. Це також уміння впливати на особистість студента і навчальний колектив, техніка організації міжособистісного контакту, управління педагогічним спілкуванням і підтримання відповідного стилю тощо. У кожного педагога є власна широка палітра засобів вираження свого ставлення до студентів і результатів їх навчальної діяльності. Таким чином, наявність і дотримання всіх зазначених чинників дає можливість показати нам, чи відповідає дане професійне спілкування загальнозживаним і загальноприйнятим людським нормам і нормам сучасного виробництва, чи ні. Суттєвим є те, що культура професійного спілкування має функціонувати на рівні свідомості та самосвідомості фахівця й стати позитивним стереотипом його поведінки. Стиль професійного спілкування формується на основі загальних умінь і навичок, культури спілкування в конкретному суспільстві та професійному середовищі.

Мова існує для задоволення й розв'язання важливих проблем – педагогічних і виробничих. Наскільки досвідченого з мовного питання фахівця (майбутнього інженера) підготує сучасна вища школа, таким високим буде і

Теорія та методика управління освітою, №10, 2013

рівень матеріального й духовного розвитку майбутнього нашої країни – фахівців-професіоналів, керівників виробництва, рівень розвитку всіх галузей науки і техніки в державі.

Провідним елементом будь-якого виду спілкування (педагогічного, виробничого та ін.) є мовленнєва діяльність (процес мовлення), яка вимагає при підготовці майбутнього фахівця від вишу цілеспрямованої роботи щодо формування вмінь будувати весь комплекс взаємозв'язків за допомогою слова, мови, мовлення. Отже, можна виокремити основні суб'єктивні чинники, які позитивно впливають на застосування МПЗ із фундаментальними дисциплінами в підготовці майбутніх фахівців технічного профілю.

По-перше, професійне мовлення, культура та стиль спілкування викладача-мовника має бути своєрідною «словесною дією» (термін К. Станіславського), мета якої полягає в здійсненні духовного, інтелектуального, емоційно-вольового та морального впливу на студентів.

По-друге, професійне мовлення педагога має відповідати основним вимогам щодо культури мовлення українською мовою. Це важливий показник рівня його інтелігентності, освіченості, сформованості загальної та професійної культури, взірець для наслідування з боку студентів.

По-третє, ефективність професійного мовлення викладача УМ залежить від його спрямованості, звернення до студентів та їх розуму, душі, емоцій і почуттів. Головна мета спрямованості мовлення – викликати студентів на діалог з педагогом, залучати їх до співпраці, створювати атмосферу співчуття і співпереживання, перетворювати на суб'єктів міжособистісної взаємодії.

Результати нашого емпіричного дослідження показують, що на сьогодні перелому щодо вивчення державної мови та організації навчального процесу українською мовою в студентському середовищі Східної України не відбулося. У зв'язку з цим з боку НПП має підсилюватися виховна й мотиваційна робота зі студентами стосовно вивчення УМ. Ось, чому цей етап надзвичайно важливий, він практично вирішує долю наступних дій студента взагалі та вирішує основну дилему: чи є студент суб'єктом навчальної діяльності в процесі вивчення УМ, чи ні.

Прийняття позитивного рішення передбачає активну україномовленнєву діяльність студента, яка має відбуватися з боку НПП через застосування МПЗ української мови з фундаментальними дисциплінами. Реалізація такої діяльності оптимально можлива при інтегративно-контекстній навчальній діяльності студентів, коли УМ і фундаментальні дисципліни мають спільне мовне й мовленнєве поле на основі поняттєво-категоріального апарату з фундаментальних дисциплін. Це сприяє формуванню практичного мислення студента українською мовою, поступовому опануванню україномовних комунікативних навичок і вмінь. Важливим є те, що україномовні комунікативні вміння й навички стають засобом вирішення предметних завдань з інших дисциплін – фундаментальних, а навчальна діяльність студента містить також квазіпрофесійні технологічні аспекти, характерні для фахівця технічного профілю.

Завдання викладача зробити студента активним суб'єктом навчального процесу. Педагог через актуалізацію основних видів потенціалу студентів, поняттєво-категоріальної системи фундаментальних дисциплін, мовленнєвих умінь і розумових дій, через теоретичне й практичне мислення українською мовою має розвивати ціле коло компетентностей: навчальні (оволодіння культурою оформлення документації державною мовою, культурою усного й писемного мовлення за фахом), поняттєво-категоріальні (систематизація та формування словникового запасу з ділового мовлення), інформаційні (поповнення базових знань для опрацювання змісту фундаментальних дисциплін), соціально-громадянські (усвідомлення своєї приналежності до українського суспільства та сприйняття етикету ділового спілкування в професійному середовищі), комунікативні (опанування досвіду ділового спілкування) [11].

Досягти вищеназваних компетентностей студент зможе за наявності певних педагогічних умов, та кожна з них тісно й безпосередньо пов'язана з викладачем та його професіоналізмом: реалізація методики самоменеджменту в навчальній діяльності; моделювання україномовного професійного середовища з урахуванням двомовності студентів; модульне структурування змісту

Теорія та методика управління освітою, №10, 2013

навчального матеріалу УМ з опорою на фундаментальні дисципліни; наявність навчально-методичного забезпечення; педагогічна підтримка студентів в опануванні ними змісту УМ на засадах міждисциплінарного підходу з урахуванням їх життєвого та певного професійного досвіду.

Висновки. Завершуючи розмову про підготовку майбутніх фахівців, хочеться запитати: чи можливе здійснення будь-якої з вищеназваних умов для удосконалення викладання УМ у вишах технічного профілю без впливу педагога, його професійного втручання, коригування й контролювання навчального процесу, нарешті, без його дружньої підтримки, поради й допомоги. Напевно, що ні. У викладанні державної мови варто віддати перевагу фахівцю з великої літери – майстру.

Отже, одна з умов успіху на шляху до удосконалення викладання української мови майбутнім фахівцям у вишах технічного профілю полягає у підвищенні професійної майстерності педагогів, які викладають державну мову. Адже саме викладач своєю злагодженою та організованою високопрофесійною працею здатний змінити ставлення студентів до вивчення української мови як мови держави й мови майбутньої спеціальності, тим самим забезпечивши можливість для здійснення МПЗ української мови за професійним спрямуванням із фундаментальними дисциплінами.

Література:

1. Барановська Л. В. Навчання студентів професійного спілкування : [монографія] / Л. В. Барановська. — Біла Церква : Білоцерківський державний аграрний університет, 2002. — 256 с.
2. Барановська Л. В. Теоретико-методичні основи навчання професійного спілкування студентів вищого аграрного навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В. Барановська. — К., 2005. — 43 с.
3. Духнович О. В. Народна педагогія / О. В. Духнович // Історія Української школи і педагогіки : [хрестоматія] / упор. проф. О. О. Любар. — К. : Знання, 2003. — С. 200-205.

4. Заброцький М. М. Комунікативна компетентність учителя : сутність і шляхи формування : [текст] / М. М. Заброцький, С. Д. Максименко. — Київ-Житомир : Волинь, 2000. — 32 с.
5. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії : [навч. посіб. для вчит.] / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. — К. : Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. — 302 с.
6. Костриця Н. М. Методика навчання студентів спілкування в управлінській діяльності : [навч. посіб.] / Н. М. Костриця, В. І. Свистун, В. В. Ягупов. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 272 с.
7. Макаренко А. С. Деякі висновки з мого педагогічного досвіду / А. С. Макаренко // Макаренко А. С. Твори : в 7 т.: пер. з рос. / А. С. Макаренко ; [ред. кол. : І. А. Каїров, Г. С. Макаренко, Є. Н. Мединський]. — К. : Радянська шк., 1954. — Т. 5. — 1954. — 484 с.
8. Макаренко А. С. Деякі висновки з мого педагогічного досвіду / А. С. Макаренко // Макаренко А. С. Твори : в 7 т.: пер. з рос. / А. С. Макаренко ; [ред. кол. : І. А. Каїров, Г. С. Макаренко, Є. Н. Мединський]. — К. : Рад. шк., 1954. — Т. 4 : Книга для батьків. — 1954. — 523 с.
9. Неперервна професійна освіта : філософія, педагогічні парадигми, прогноз : [монографія] / В. П. Андрющенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, С. Д. Максименко, Н. Г. Ничкало, С. О. Сисоєва, Я. В. Цехмістер, О. В. Чалий; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. — К. : Наук. думка, 2003. — 852 с.
10. Педагогическая система Яна Амоса Коменского : [текст] : [Чеш. мыслитель-гуманист, педагог, писатель, 1592-1670 гг.] / Б. М. Бим-Бад, Г. П. Мельников // Вестник университета Российской академии образования. — 2002. — № 4. — С. 87-110.
11. Півень Н. М. Педагогічні умови забезпечення міжпредметних зв'язків ділової української мови з фундаментальними дисциплінами у підготовці бакалаврів технічного профілю : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Наталя Миколаївна Півень. — К., 2011. — 295 с.

12. Сагач Г. М. Риторика як наука в системі професійної підготовки вчителя: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Галина Михайлівна Сагач. — К., 1993. — 284 с.
13. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : [навч. посіб.] / В. А. Семиченко. — К. : Вища шк., 2004. — 335 с.
14. Сеница И. Е. Педагогический такт и мастерство учителя : [пособие для учителей] / И. Е. Сеница. — К. : Радянська шк., 1981. — 319 с.
15. Сухомлинський В. О. Слово про слово / В. О. Сухомлинський // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. — К. : Радянська шк., 1976-1980. — Т. 5. — С. 169-176.
16. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям : [текст] / В. А. Сухомлинский. — Киев : Радянська шк., 1973. — 288 с.
17. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям // Сухомлинський В. О. Вибр. твори: в 5 т. — К. : Радянська шк., 1976-1980. — Т. 2. — 1976. — С.419-654.
18. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. : [текст] / ред. кол. В. Н. Столетов; склав і підг. Е. Д. Дніпров. — К. : Радянська шк., 1983. — Т. 2. — 359 с.
19. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. / ред. кол. : В. Н. Столетов; склав і підг. Е. Д. Дніпров. — К. : Радянська шк., 1983. — Т. 1. — 488 с.
20. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: в 11 т. — М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948-1952. — Т. 8: Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. — 1950. — 776 с.
21. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : [текст] : в 11 т. — М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948. — Т. 5. Методические статьи и материалы к "Детскому миру" / К. Д. Ушинский; ред. А. М. Еголин. — М. ; Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1949. — 591 с.
22. Ушинский К. Д. Собрание сочинений: в 11 т. — М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948. — Т. 3. Педагогические статьи 1862-1870 гг. / К. Д. Ушинский; ред. А. М. Еголин. — 1948. — 691 с.

23. Ушинський К. Д. Собрание сочинений: в 11 т. — М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. — Т. 9: Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии / К. Д. Ушинский ; ред. А. М. Еголин. — 1950. — 628 с.

Ягупов В. В. Педагогічне спілкування / Ягупов // Ягупов В. В. Військова психологія : [підручник] / В. В. Ягупов. — К. : Тандем, 2004. — С. 269-274.